

ΔΙΚΑΙΪΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ

Η μεταμόρφωση της ρωμαϊκής έννομης τάξης

Γενεσιουργός αιτία της μεταμόρφωσης υπήρξε ο χωρισμός τους κράτους επί Διοκλητιανού (284-305) που πραγματοποιήθηκε ενόψει των διαφορών ανάμεσα στο ανατολικό και στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας, με σκοπό να διευκολύνει την προσαρμογή του διοικητικού συστήματος στις ιδιομορφίες της καθεμιάς περιοχής. Η διαίρεση πάντως συνετέλεσε στο να μεγιστοποιηθούν οι διαφορές αυτές που πήγαιναν από τις ιδιαίτερες στο κάθε τμήμα γεωγραφικές, δημογραφικές, πολιτισμικές και κοινωνικές συνθήκες. Παράλληλα με τις μεταβολές στη διοικητική διαίρεση του κράτους παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές και στη μορφή του πολιτεύματος, αποτέλεσμα κοινών διαδικασιών που τέθηκαν σε κίνηση από την οικονομική κρίση του 3ου αιώνα και τις συνακόλουθες κοινωνικές ανακατατάξεις. Η ήδη από την καθιέρωση της ηγεμονίας (*principatus*) ευρεία εξουσία του ηγεμόνα ενισχύεται ακόμη περισσότερο, έτσι ώστε στην περίοδο που χαρακτηρίζεται με την ονομασία *δεσποτεία* (*dominatus*) καθίσταται αυτός και τυπικά ο αποκλειστικός φορέας της νομοθετικής εξουσίας.

Αποφασιστικό ρόλο στη μεταβολή αυτή έπαιξε και η μετά την παύση των διωγμών επιδειχθείσα ανοχή απέναντι στη χριστιανική θρησκεία που σταδιακά επιβλήθηκε ως επίσημη θρησκεία του κράτους. Ανεξάρτητα από τους λόγους που ώθησαν τον Μ. Κωνσταντίνο να καθιερώσει το 313 ανεξιθρησκεία, η θρησκευτική πολιτική που ακολούθησε στη συνέχεια μαρτυρούσε την απόφασή του να διατηρήσει ορισμένες ισορροπίες, είτε για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας, ώστε να αποφευχθούν περιττοί κλυδωνισμοί επικίνδυνοι για την ενότητα του κράτους και την κοινωνική ειρήνη, είτε για άλλου είδους επιλογές.

Με αλλεπάλληλα λοιπόν νομοθετήματα έλαβε πολλά ευνοϊκά μέτρα για την Εκκλησία, εξασφαλίζοντας συγχρόνως τη δημόσια άσκηση της παραδοσιακής θρησκείας των Ρωμαίων, της οποίας δεν έπαυσε να είναι ο ύπατος αρχιερέας (*Pontifex maximus*). Δίωξε όμως απηνώς για λόγους προστασίας της δημόσιας τάξης κάθε ύποπτη λα-

Μαρμάρινη προτομή του Διοκλητιανού (Αρχαιολογικό Μουσείο)

τρευτική πράξη (π.χ. νυκτερινές θυσίες για την πρόβλεψη του μέλλοντος) καθώς και όλες τις βλαπτικές για το κοινωνικό σύνολο μαγικές πρακτικές. Τα μέτρα για χάρη της Εκκλησίας περιλάμβαναν την απόδοση στις χριστιανικές κοινότητες της περιουσίας που στο παρελθόν είχε δημευθεί και τη θέσπιση της νομικής δυνατότητας για την επαύξησή της από ελευθεριότητες με διατάξεις τελευταίας βούλησης, την καθιέρωση της Κυριακής ως ημέρα αργίας καθώς και την ενίσχυση της θέσης του κλήρου τόσο από υλική (απαλλαγή από δημόσια βάρη) όσο και από ηθική (αναγνώριση της «επισκοπικής δικαιοδοσίας» για την επίλυση ιδιωτικών διαφορών) πλευρά.

Η επίδραση του χριστιανισμού στη διαμόρφωση του δικαίου επεκτείνεται και στο περιεχόμενο των ρυθμίσεων με την εναρμόνιση της νομοθεσίας προς τη χριστιανική διδασκαλία σε πολλά θέματα του ιδιωτικού και δημοσίου δικαίου. Στη διάρκεια της μονοκρατορίας του Μ. Κωνσταντίνου διαμορφώθηκε (με αφετηρία τα έργα του επισκόπου Καισαρείας Ευσεβίου) η έννοια της *χριστιανικής βασιλείας*, κατά την οποία βασικό νομιμοποιητικό στοιχείο της μορφής του πολιτεύματος αλλά και του προσώπου του συγκεκριμένου αυτοκράτορα συνιστά η στενή σχέση του εκάστοτε ηγεμόνα με τον θεό. Έτσι κριτήριο για την ηθική αξιολόγηση των νόμων ήταν εφεξής το κατά πόσο συμπορεύονταν με το περιεχόμενο των θείκων εντολών (θείο δίκαιο). Αυτή η αντίληψη περί της δίκαιης νομοθεσίας και του *Καινού Νόμου* αποτέλεσε συστατικό στοιχείο της νέας αυτοκρατορικής ιδεολογίας, η δε έννοια του κράτους που σχηματίστηκε μετά τη συμφιλίωση Πολιτείας και Εκκλησίας συνδέθηκε, σε συνδυασμό με τη χριστιανική διδασκαλία για τη συντέλεια του κόσμου, με την ιδέα της παγκόσμιας επικράτησης του χριστιανισμού.

Μεταβολές στο ύφος και στη μορφή των νόμων

Οι αλλαγές αυτές είχαν άμεση επίπτωση στο δίκαιο από άποψη τόσο γλωσσικού περιβλήματος των επιμέρους διατάξεων όσο και περιεχομένου των ρυθμίσεων. Η αντιμετώπιση των κοινωνικών συνθηκών που είχαν προκληθεί, μεταξύ άλλων, και από την οικονομική κρίση, καθώς και η νομιμοποίηση της νέας πολιτειακής μορφής με την απολυταρχική εξουσία του ηγεμόνα επέβαλαν την αναδιάρθρωση της αυτοκρατορικής γραμματείας. Το αρμόδιο για τη σύνταξη των νόμων προσωπικό έδωσε με τη χρησιμοποίηση των πρόσφορων ρητορικών σχημάτων νέα μορφή στο ύφος των νομοθετικών

Μαρμάρινη εικονιστική κεφαλή του Μεγάλου Κωνσταντίνου του

κειμένων, με αντικειμενικό σκοπό να εξαρθεί η ιδιότητα του αυτοκράτορα ως μοναδικού φορέα της εξουσίας να θέτει κανόνες δικαίου και να υπογραμμιστούν οι αρχές που διείπαν την άσκηση αυτής της εξουσίας του – αρχές που είχαν κοινό σημείο κατάληξης την ικανοποίηση του δημόσιου συμφέροντος για χάρη των υπηκόων. Επομένως, με βάση τη συσώρευση ρητορικών σχημάτων που διακρίνει όλα τα νομοθετικά κείμενα της σημασίας παράγοντας στη διατύπωση των νόμων (κυρίως στο εισαγωγικό μέρος τους, *τα προοίμια*) που διατηρήθηκε, με κάποιες μικρές διαφοροποιήσεις κατά περιόδους επιβαλλόμενες από τη στο μεταξύ εξελισσόμενη αυτοκρατορική ιδεολογία, μέχρι την κατάλυση του Βυζαντινού κράτους.

Η μεταβολή του πολιτεύματος από ηγεμονία σε δεσποτεία έγινε αισθητή και στην εξωτερική μορφή των νόμων. Η γενική έννοια των *constitutiones principum* (αυτοκρατορικών διατάξεων) περιλάμβανε αρχικά τέσσερις κατηγορίες πράξεων: γενικούς νόμους (*edicta*), επιλύσεις ένδικων διαφορών (*decreta*), υπηρεσιακές οδηγίες για την εφαρμογή των νόμων (*mandata*) και γνωμοδοτήσεις με την αυθεντική ερμηνεία μεμονωμένων νόμων (*rescripta*). Επί της δεσποτείας παρουσίασαν οι κατηγορίες αυτές μια προοδευτική τάση ενοποίησης, όχι τόσο επειδή η διάκρισή τους δεν είχε επιπλέον πρακτική σημασία όσο –κυρίως– επειδή η έκταση της δεσμευτικότητας των περιεχομένων κανόνων δικαίου προκαλούσε προβλήματα στην πρακτική. Συγκεκριμένα, στις τρεις τελευταίες κατηγορίες οι διατάξεις ήταν στενά συνδεδεμένες με τα πραγματικά περιστατικά που προκάλεσαν την έκδοσή τους, με αποτέλεσμα να μην είναι κατόπιν εύκολη η κρίση, αν το περιεχόμενό τους είχε ή όχι γενική ισχύ. Έτσι, κατέληξε τελικά να υπάρχουν αφενός γενικοί περιεχομένου νόμοι με την ονομασία *leges generales* (= γενικοί νόμοι) ή *sacrae* (ενν. *leges*) (= θείοι, δηλαδή αυτοκρατορικοί, νόμοι) ή απλώς *constitutiones* (= διατάξεις), που σταδιακά από *novae constitutiones* (= νέες διατάξεις) επικράτησε να ονομάζονται *Νεαρές* (ενν. διατάξεις), και αφετέρου ειδικό νόμοι με προνομιακό περιεχόμενο ως *rescripta*. Κάποιες ενδιάμεσες μορφές, όπως οι πραγματικοί τύποι (*sanctiones pragmaticae*) είχαν περιορισμένη σημασία.

Οι πρώτες μετακλασικές κωδικοποιήσεις

Τα τέλη του 3ου και ο 4ος αιώνας χαρακτηρίζονται από την έκδοση μεγάλου αριθμού νόμων αναγκαίων για την αντιμετώπιση των κάθε μορφής πολιτικών, οικονομικών και

Χρυσό νόμισμα με παράσταση του αυτοκράτορα Θεοδοσίου

κοινωνικών μεταβολών που συντελέστηκαν κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Διοκλητιανού και των διαδόχων του. Αποτέλεσμα αυτής της αθρόας νομοθετικής παραγωγής ήταν να εμφανίζεται πολλές δυσκολίες η συνολική γνώση του ισχύοντος δικαίου από τους εφαρμοστές του. Τα πρώτα βήματα για την επίλυση του προβλήματος έγιναν με την κατάρτιση δύο κωδικών ιδιωτικής προέλευσης: τον Γρηγοριανό και τον Ερμογενειανό. Ο πρώτος περιέλαβε διατάξεις από τα χρόνια του αυτοκράτορα Αδριανού έως το 291 και η σύνταξή του τοποθετείται μάλλον στο 291/2. Λίγο μεταγενέστερος είναι ο δεύτερος με διατάξεις των ετών 293-4 ή 291-5. Πιθανότατα υπήρξε νεότερη έκδοση το 314. Το κείμενο των δύο αυτών συλλογών δεν είχε περιωθει, αλλά γνωρίζουμε το περιεχόμενό τους από άλλες πηγές.

Ακολούθησε η πρώτη επίσημη κωδικοποίηση που προγραμματίστηκε το 429 επί Θεοδοσίου Β' σε δύο φάσεις, αλλά πραγματοποιήθηκε μόνο η πρώτη που προέβλεπε τη συγκέντρωση όλων των αυτοκρατορικών νόμων από το 312 μέχρι την ολοκλήρωση του κώδικα. Το έργο κυρώθηκε το 438 και τέθηκε σε εφαρμογή πρώτα στη Δύση και στη συνέχεια στην Ανατολή. Ο Θεοδοσιανός Κώδικας είναι διορθωμένος σε 16 βιβλία, από τα οποία σώζονται μόνο τα τελευταία έντεκα. Το κείμενο των πέντε πρώτων έχει αποκατασταθεί με βάση κυρίως τον ιουστινιάνειο κώδικα. Εδώ πρέπει να επισημανθεί ότι στην κωδικοποίηση του 5ου αιώνα (όπως αργότερα και του 6ου) η συγκέντρωση του υλικού συνδυαζόταν με επεμβάσεις στο αρχικό κείμενο των κωδικοποιούμενων διατάξεων, ώστε κάποτε να προκύπτει σχεδόν νέα νομοθεσία.

Κανόνες δικαίου εκκλησιαστικής προέλευσης

Στους πρώτες αιώνες της Πρωτοβυζαντινής περιόδου αρχίζει η διαμόρφωση και του κανονικού δικαίου – όρος υπό τον οποίο νοείται από μεν ουσιαστική άποψη το σύνολο των εκκλησιαστικής προέλευσης πηγών του δικαίου, δηλαδή η Αγία Γραφή και η Ιερή Παράδοση συμπληρωμένη με τα ανώνυμα συλλεκτικά/κωδικοποιητικά έργα των 2ου - 4ου αιώνων (Διδαχή, Επιστολή Βαρνάβα, Διδασκαλία των Αποστόλων, Κανόνες εκκλησιαστικοί των Αγίων Αποστόλων, Αποστολικές Διαταγές). Νωρίς προστέθηκαν οι νομοθετικού περιεχομένου αποφάσεις των συλλογικών οργάνων της Εκκλησίας, των συνόδων, αρχικά μόνο τοπικών και από τον 4ο αιώνα και οικουμενικών. Η αύξηση του αριθμού των συνοδικών κανόνων οδήγησε στη γένεση μιας πρώτης συλλογής (4ος

αιώνας) που, όπως φαίνεται περιείχε τους κανόνες κατά τη χρονολογική τάξη των συνόδων χωρίς συνεχή αρίθμηση. Η συλλογή αυτή, στην οποία οι μεταγενέστεροι ερευνητές έδωσαν την ονομασία *corpus canonum*, πέρασε από διάφορα στάδια επεξεργασίας με την ένταξη των κανόνων όσων συνόδων είχαν στο μεταξύ συκληθεί.

Οι συνοδικοί κανόνες συμπληρώθηκαν χωρίς με την προσθήκη αποσπασμάτων από τις συγγραφές Πατέρων της Εκκλησίας με λύσεις επί συγκεκριμένων προβλημάτων, που λόγω της γενικής σημασίας τους εφαρμόζονταν στην πρακτική (κανόνες Πατέρων), καθώς και των λεγόμενων *Αποστολικών κανόνων*, μιας συλλογής 85 κανόνων δικαίου, στην οποία περί τα τέλη του 4ου αιώνα κωδικοποιήθηκε η Ιερή Παράδοση μαζί με αποφάσεις τοπικών συνόδων. Οι κανόνες των τοπικών συνόδων, των Πατέρων και οι λεγόμενοι Αποστολικοί επικυρώθηκαν το 691/2 από τη Σύνοδο του Τρούλλου κι έτσι περιβλήθηκαν το κύρος της Οικουμενικής Συνόδου.

Οι πρώτες προσπάθειες για την κάλυψη του κενού που άφηνε το *corpus canonum* λόγω της έλλειψης συστηματικής διόρθωσης έγιναν στην Αντιόχεια το πρώτο μισό του 6ου αιώνα. Μια συλλογή σε 60 τίτλους που δεν έχει περισωθεί γρήγορα αντικαταστάθηκε από άλλη σε 50 τίτλους. Συντάκτης της υπήρξε ένας δικηγόρος που το 565 ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο Κωνσταντινουπόλεως ως Ιωάννης Γ' ο Σχολαστικός. Μια τρίτη συστηματική συλλογή, το *Σύνταγμα κανόνων*, καταρτίστηκε περί το 580 στην Κωνσταντινούπολη. Με την προσθήκη στις συλλογές αυτές πολιτειακών νόμων που αφορούσαν στην Εκκλησία προέκυψε ένα νέο είδος συλλογής: *οι νομοκάνονες* που, όπως δηλώνει το όνομά τους, περιείχαν τόσο *νόμους* όσο και *κανόνες*. Ο νομοκάνονας σε 50 τίτλους συντάχθηκε το τελευταίο τέταρτο του 6ου αιώνα, ενώ ο νομοκάνονας σε 14 τίτλους τις πρώτες δεκαετίες του 7ου.

Πολιτειακοί νόμοι εκκλησιαστικού περιεχομένου και ιεροί κανόνες ρύθμιζαν συχνά τα ίδια αντικείμενα. Χωρίς λοιπόν ανέκυψε το πρόβλημα ποια από τις δύο κατηγορίες κανόνων δικαίου επικρατεί σε περίπτωση σύγκρουσής τους. Η λύση δόθηκε με τη Νεαρά 131 του Ιουστινιανού που ουσιαστικά ενέταξε του ιερούς κανόνες στην έννομη τάξη της Πολιτείας. Μετά την εξομοίωσή τους από άποψη τυπικής ισχύος θα εφαρμόζονταν εφεξής νόμοι και κανόνες με βάση τις κοινές ερμηνευτικές αρχές και, επομένως, θα επικρατούσε η χρονικά τελευταία ρύθμιση.

Σελίδα από τον περγαμνινό κώδικα του 6ου αιώνα γνωστό

Το νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού. Γενικά χαρακτηριστικά

Η κωδικοποιητική δραστηριότητα που άρχισε στα τέλη του 3ου αιώνα συνεχίστηκε και επί Ιουστινιανού Α' και μάλιστα σχεδόν αμέσως μετά την ανάληψη της διακυβέρνησης του κράτους. Η ιουστινιανεία κωδικοποίηση, ψυχρή και νους της οποίας υπήρξε ο *quaestor sacri palatii* (κοιμιστωρ του ιερού παλατίου, αντίστοιχος με σημερινό Υπουργό της Δικαιοσύνης) Τριβωνιανός, δεν περιορίστηκε, όπως η θεοδοσιανή, στη συγκέντρωση των νόμων, γιατί το νέο κωδικοποιητικό πρόγραμμα περιέλαβε και τη συστηματοποίηση του συγγραφικού έργου των κλασικών Ρωμαίων νομικών (Πανδέκτες) καθώς και τη σύνταξη ενός εγχειριδίου γενικών αρχών (Εισηγήσεις). Όπως και στην παλαιότερη κωδικοποίηση, σημειώθηκαν και στη νέα επεμβάσεις στα κωδικοποιούμενα κείμενα με αντικειμενικό σκοπό την προσαρμογή τους στις νέες συνθήκες. Οι επεμβάσεις αυτές συντελέστηκαν υπό τη μορφή είτε *παρεμβλημάτων* (*interpolationes*), με προσθήκες δηλαδή ή αλλαγές λέξεων στο αυθεντικό κείμενο, είτε της παράλειψης φράσεων από την αρχική διατύπωση. Ωστόσο εθίγησαν σε αρκετές περιπτώσεις θεσμοί και διατάξεις, η διατήρηση των οποίων είχε προ πολλού πάψει να εξυπηρετεί οποιαδήποτε πρακτική ανάγκη.

Επειδή όμως το νομοθετικό έργο δεν μπορούσε να περιοριστεί στον εκσυγχρονισμό της παλαιάς νομοθεσίας μέσω της κωδικοποίησης, συνεχίστηκε η έκδοση νέων νόμων υπό τις ειδικότερες μορφές που προαναφέρθηκαν – υλικό που εν καιρώ εντάχθηκε στο κωδικοποιητικό πρόγραμμα (Β' έκδοση του Κώδικα). Η παρουσίαση του έργου αυτού από τον νομοθέτη γίνεται ωστόσο με τρόπο που τουλάχιστον εκ πρώτης όψεως, φαίνεται αντιφατικός: Ενώ σε κάθε ευκαιρία τονίζεται ότι με τα νέα νομοθετικά μέτρα εισάγονται ρυθμίσεις επιβαλλόμενες από το συμφέρον των υπηκόων – τη μοναδική μέριμνα του αυτοκράτορα – παράλληλα υπογραμμίζεται η απαρέγκλιτη προσήλωση στο πατροπαράδοτο δίκαιο. Ο συνδυασμός ωστόσο αυτός δεν περιέκλειε ουσιαστικά καμία αντίφαση. Ήταν απλώς το αποτέλεσμα της προσπάθειας να ικανοποιηθούν ταυτόχρονα περισσότερες τάσεις, οι οποίες διασταυρώνονταν και όλες μαζί συγκροτούσαν ένα πλέγμα ιδεών, αρχών και αντιλήψεων, χωρίς τη δυνατότητα να αποχωριστούν τα συστατικά του στοιχεία και να γίνουν αντικείμενο ιδιαίτερης αντιμετώπισης· ένα πλέγμα που αποτελούσε τη νομιμοποίηση τόσο της μορφής του πολιτεύματος όσο

Μετάλλιο με ανάγλυφη προτομή Χριστού που κρατά ένσταντρο

Στα χρόνια διακυβέρνησης του Ιουστινιανού έγιναν σημαντικά

και του προσώπου του αυτοκράτορα, παράλληλα όμως και τον ακρογωνιαίο λίθο της ακολουθούμενης τότε εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής.

Το πατροπαράδοτο αυτό δίκαιο, ως μία από τις βάσεις της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (*imperium romanum*), ήταν εννοιολογικά συνυφασμένο με αυτήν. Κάθε παρέκκλιση για να είναι δικαιολογημένη έπρεπε να βρίσκει έρεισμα στη συνδρομή λόγων δημόσιου συμφέροντος. Με τα δεδομένα αυτά η προβολή του νομοθετικού έργου του Ιουστινιανού με τον τρόπο που εκτέθηκε πιο πάνω δεν αποτελούσε στην πραγματικότητα παρά την υλοποίηση της πεποιθήσής του ότι για την ανασύσταση του ρωμαϊκού *imperium* στην παλαιά του (αδιαίρετη) μορφή δεν αρκούσε η στρατιωτική ισχύς και η δύναμη των όπλων για την ανάκτηση των εδαφών που στο μεταξύ είχαν απολεσθεί, αλλά επιπλέον ήταν αναγκαία και η συμπάρataξη του δικαίου, για να εξασφαλιστεί η διοίκηση του κράτους.

Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι διαδοχικές φάσεις των κωδικοποιητικών εργασιών και το μετά την ολοκλήρωσή τους νομοθετικό έργο με επισήμανση των σημαντικότερων από τις μεταρρυθμίσεις του Ιουστινιανού.

Ο Ιουστινιάνειος κώδικας

Στις 13 Φεβρουαρίου 528 συγκροτήθηκε με νόμο (c. Haec) δεκαμελής επιτροπή για να συντάξει τον Κώδικα με βάση τις τρεις κωδικοποιήσεις των προηγούμενων αιώνων και τις αυτοκρατορικές διατάξεις που στο μεταξύ είχαν εκδοθεί. Η επιτροπή όφειλε να αφαιρέσει από το προς επεξεργασία υλικό τα περιττά μέρη (προοίμια κλπ.) και να το κατατάξει σε θεματικές ενότητες, προχωρώντας ενδεχομένως σε κατάτμηση και επιμερισμό νόμων που ρύθμιζαν περισσότερα από ένα αντικείμενα. Η επιτροπή ολοκλήρωσε το έργο της μέσα σε έναν περίπου χρόνο και ο Κώδικας τέθηκε σε ισχύ στις αρχές του Απριλίου 529. Με τον νόμο που τον κύρωσε (c. Summa rei publicae) ορίστηκε ότι όσες διατάξεις περιέχονται στον Κώδικα θα ίσχυαν υπό τη νέα διατύπωσή τους και ότι όλες οι αντίθετες καταργούνται (συμπεριλαμβανομένων των παλαιότερων Κωδίκων).

Η έκδοση μεγάλου αριθμού νέων νόμων μετά το 529 κατέστησε επιτακτική την ανάγκη νέας έκδοσης του Κώδικα, που κυρώθηκε στις 16 Νοεμβρίου 534 με έναρξη ισχύος το τέλος του έτους. Η δεύτερη έκδοση, η μόνη που έχει εν μέρει –τα ελλείποντα τμήμα-

τα έχουν συμπληρωθεί από άλλες πηγές– περισωθεί, περιέχει νόμους των ετών 195-534. Το υλικό υποδιαιρείται σε 12 βιβλία και το κάθε βιβλίο σε τίτλους. Μέσα στους τίτλους η κατάταξη των νόμων είναι χρονολογική. Όπως προαναφέρθηκε, η γλώσσα του Κώδικα, με εξαίρεση λίγες διατάξεις των 5ου-6ου αιώνων, είναι η λατινική.

Ο Πανδέκτης

Την ιδέα της κατάκτησης μιας συλλογής με συγκεντρωμένα αποσπάσματα από τα έργα των κλασικών Ρωμαίων νομικών είχε συλλάβει και ο Θεοδόσιος Β΄, χωρίς όμως να μπορέσει να την υλοποιήσει. Επί Ιουστινιανού καταβλήθηκε αρχικά προσπάθεια να αρθούν οι αντιφάσεις που υπήρχαν στα έργα αυτά διά της νομοθετικής οδού, κάτι που σημαίνει ότι δεν γινόταν σκέψη για κωδικοποίησή τους. Την πρόθεσή του να προωθήσει τη σύνταξη του Πανδέκτη (Digesta) –αυτή θα ήταν η ονομασία του έργου– γνωστοποίησε ο αυτοκράτορας στα μέσα Δεκεμβρίου 529, ορίζοντας με την *c. Deo auctore* και τη συγκρότηση της αρμόδιας επιτροπής: Πρόεδρος ο Τριβωνιανός και μέλη τέσσερις καθηγητές νομικών σχολών (αντικλήσορες) και έντεκα συνήγοροι στα δικαστήρια της πρωτεύουσας. Ως προς τον τρόπο εργασίας της επιτροπής διατυπώνονται μόνο υποθέσεις. Προκαλεί πάντως εντύπωση, ότι το έργο ολοκληρώθηκε παρά τον όγκο του μόνο μέσα σε τρία χρόνια.

Ο Πανδέκτης αποτελείται από 50 βιβλία που υποδιαιρούνται περαιτέρω σε τίτλους και αυτοί σε αποσπάσματα. Στα τελευταία αναγράφεται εκτός από το όνομα του συγγραφέα και η παραπομπή στο έργο, από το οποίο προέρχεται το απόσπασμα. Είναι προφανές ότι η συντακτική επιτροπή ανέτρεξε σε τεράστιο αριθμό έργων της κλασικής κυρίως περιόδου. Από τις παραπομπές προκύπτει ότι υποβλήθηκαν σε επεξεργασία τα έργα 39 συνολικά συγγραφέων. Ανεξάρτητα όμως από τη μεγάλη ποικιλία του υλικού ως προς την προέλευση, περίπου τα 2/3 του Πανδέκτη καλύπτονται από τα έργα μόνο δύο νομικών, του Παύλου και του Ουλπιανού.

Παρά τις διάφορες ακραίες απόψεις που κατά καιρούς υποστηρίχθηκαν, φαίνεται πως το κείμενο του Πανδέκτη δεν απομακρύνθηκε με κατά βάση από τις ιδέες των Ρωμαίων νομικών, αλλά σε σύγκριση με την αρχική διατύπωση περιείχε πολλές επεμβάσεις με στόχο τη σαφήνεια και την άρση αντιφάσεων. Για τον λόγο αυτό απαγορεύτηκε με τον κυρωτικό νόμο (*c. Tanta/Δέδωκεν*) η προσφυγή στα αυθεντικά έργα και η παρα-

Χρυσός σόλιδος του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Α΄ (Βυζαντινός)

βολή τους προς το κείμενο της κωδικοποίησης.

Με τον ίδιο νόμο αποκλείστηκε επίσης ο σχολιασμός των κειμένων του Πανδέκτη – μια απαγόρευση που προκάλεσε πολλές απορίες. Φαίνεται ωστόσο πως η πραγματική της έννοια ήταν να μην καταχωρίζονται τα σχόλια μέσα στο κείμενο για να μην το αλλοιώνουν.

Αντίθετα, προς τον Κώδικα, το κείμενο του Πανδέκτη έχει περισωθεί ακέραιο σε ένα άριστο χειρόγραφο, την περίφημη (*Littera*) Florentina, που γράφτηκε πιθανότατα στην Κωνσταντινούπολη λίγο μετά τη σύνταξη του έργου και αφού περιπλανήθηκε στην Ιταλία επί αιώνες κατέληξε ως πολεμικό λάφυρο στη Φλωρεντία, όπου κοσμεί τη βιβλιοθήκη των Μεδίκων.

Οι Εισηγήσεις

Ενώσω διαρκούσαν ακόμη οι εργασίες για την κατάρτιση του Πανδέκτη, δόθηκε η εντολή για την εκπόνηση ενός διδακτικού βοηθήματος για τους αρχάριους της νομικής επιστήμης. Το έργο, οι Εισηγήσεις (*Institutiones*), συντάχθηκε από τον Τριβωνιανό και δύο νομοδιδασκάλους, τον Θεόφιλο και τον Δωρόθεο, με βάση το ομώνυμο έργο του Γαΐου, διαιρέθηκε δε, όπως και το τελευταίο, σε τέσσερα βιβλία. Το πρώτο περιέχει γενικές έννοιες, δίκαιο της προσωπικής κατάστασης και οικογενειακό δίκαιο, το δεύτερο δίκαιο των πραγμάτων και τη διαδοχή εκ διαθήκης, το τρίτο την εξ αδιαθέτου διαδοχή (= τη διαδοχή που ορίζει ο νόμος, όταν δεν υπάρχει διαθήκη ή η υπάρχουσα είναι ανίσχυρη) και τις *δικαιοπραξίες* (= δηλώσεις βουλήσεως των προσώπων που αποσκοπούν στην παραγωγή έννομων αποτελεσμάτων), το τέταρτο, τέλος, τις *αδικοπραξίες* (= παράνομες ενέργειες που δημιουργούν υποχρέωση για αποζημίωση), τη *δικονομία* (= διατάξεις που ρυθμίζουν τον τρόπο απονομής της δικαιοσύνης από τα δικαστήρια) και το ποινικό δίκαιο. Παρά το διδακτικό του περιεχόμενο δεν παύει το έργο να αποτελεί νόμο, είναι δε γραμμένο, όπως και τα δύο άλλα μέρη της κωδικοποίησης, στα λατινικά. Οι Εισηγήσεις κυρώθηκαν στις 21 Νοεμβρίου 533 και το κείμενό τους σώζεται ακέραιο σε πολλά χειρόγραφα. Παράλληλα όμως προς το λατινικό κείμενο παραδίδεται και ελληνική παράφραση, που προέρχεται από την καταγραφή της διδασκαλίας του Θεοφίλου, ενός από τους τρεις συντάκτες του κειμένου.

Χειρόγραφο με την εισαγωγή του «Πανδέκτη», συλλογικό

Η νέα νομοθεσία

Κατά την άσκηση του νομοθετικού έργου χρησιμοποίησε ο Ιουστινιανός τις μέχρι τότε γνωστές από τους προκατόχους του τυπικές μορφές. Πιο συχνά εξέδιδε νόμους γενικού περιεχομένου, τις Νεαρές, κάποτε όμως και νόμους που απέβλεπαν είτε στην αντιμετώπιση ειδικών περιπτώσεων, είτε, σπάνια, στην παροχή προνομίων. Όπως ήδη εκτέθηκε, οι Νεαρές γράφτηκαν στην συντριπτική τους πλειονότητα στα ελληνικά. Σε ελάχιστες περιπτώσεις, αν π.χ. το επέβαλλαν οι γλωσσικές συνθήκες του τόπου ή του κύκλου των προσώπων για τα οποία προοριζόταν η ρύθμιση, έγινε χρήση των λατινικών και σε ακόμη λιγότερες υπήρξε διγλωσση διατύπωση.

Από τον νόμο του 534 (c. Cordi) προκύπτει πως ο Ιουστινιανός σκόπευε να προβεί και σε τρίτη έκδοση του Κώδικα με την προσθήκη των νέων νομοθετημάτων – πρόθεση που έμεινε απραγματοποίητη ίσως λόγω του αιφνίδιου θανάτου του Τριβωνιανού το 542. Δεν μπορεί όμως να περάσει απαρατήρητη η έκδοση μετά τον χρόνο αυτό μερικών Νεαρών με περιεχόμενο «κωδικοποιητικό» που, επαναλαμβάνοντας σε σημαντικό βαθμό προγενέστερες ρυθμίσεις χωρίς ουσιώδεις αλλαγές, καλύπτουν μεγάλες θεματικές ενότητες (π.χ. οι Νεαρές 117, 118, 120 και 123). Επίσημη συλλογή των Νεαρών δεν έχει διασωθεί. Από τις ανεπίσημες πιο γνωστή είναι η «Συλλογή των 168 Νεαρών» που πρέπει να έλαβε την τελική μορφή της λίγο μετά το 575. Περιέχει 158 Νεαρές του Ιουστινιανού και επτά των άμεσων διαδοχών του Ιουστίνου Β' και του Τιβερίου Α'-Κωνσταντίνου. Ο μεγάλος όγκος των Νεαρών επέβαλε για λόγους πρακτικούς τη σύνταξη περιλήψεών τους (επιτομών). Ακέραιες σώζονται οι «επιτομές» που συνέταξαν στις τελευταίες δεκαετίες του 6ου αιώνα οι σχολαστικοί Αθανάσιος ο Εμεσπνός και Θεόδωρος ο Ερμουπολίτης.

Αν κρίνει κανείς με βάση το περιεχόμενο της συγκεκριμένης συλλογής, το ενδιαφέρον του Ιουστινιανού στράφηκε μετά το 534 κατά κύριο λόγο προς την οργάνωση της κρατικής διοίκησης, προς τη ρύθμιση θεμάτων του οικογενειακού δικαίου και του δικαίου των προσώπων και, τέλος, προς τα οργανωτικά θέματα της Εκκλησίας και του νομικό καθεστώς κληρικών και μοναχών. Τα τελευταία αυτά θέματα, δηλαδή τα εκκλησιαστικά, αποτέλεσαν το αποκλειστικό αντικείμενο τεσσάρων Νεαρών που εξέδωσε αργότερα ο Ηράκλειος μεταξύ των ετών 612-29.

Εξώφυλλο έκδοσης του 16ου αιώνα με τις «Εισηγήσεις» του

Οι νομικές σπουδές και ο εξελληνισμός των δικαιοϋγκών πηγών

Επί Ιουστινιανού εισήλθε στην τελική της φάση μια διαδικασία που με αφετηρία και αυτή τον χωρισμό του κράτους σε ανατολικό και δυτικό συνέλαβε περισσότερο από οτιδήποτε άλλο στη μετάπλαση της έννομης τάξης, για την οποία έγινε στην αρχή λόγος. Πρόκειται για την αλλαγή του γλωσσικού ιδιώματος των νόμων. Οι ανατολικές επαρχίες του κράτους κατοικούνταν από ανθρώπους που είχαν στην πλειονότητά τους ως μητρική γλώσσα την ελληνική. Επακόλουθο ήταν ότι οι πηγές του δικαίου, δηλαδή οι αυτοκρατορικοί νόμοι και τα έργα των κλασικών Ρωμαίων νομικών, που ήταν σχεδόν εξ ολοκλήρου γραμμένες στα λατινικά, παρέμεναν στην Ανατολή για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού γλωσσικά απρόσιτες. Αυτή η δυσλειτουργία της έννομης τάξης –που στο διαδικαστικό πεδίο δεχόταν τις δύο γλώσσες ως ισοδύναμες– επισημάνθηκε από τις αρμόδιες αυτοκρατορικές υπηρεσίες, γι' αυτό λίγο πριν από τα μέσα του 5ου αιώνα άρχισε να χρησιμοποιείται σποραδικά κατά τη σύνταξη των νόμων και η ελληνική γλώσσα. Παρά κάποιους ιδεολογικούς δισταγμούς –για τον νομοθέτη δεν είχε πάψει η λατινική να αποτελεί την *πάτριον φωνήν*– η τακτική αυτή κέρδιζε με τον χρόνο έδαφος. Έτσι πολλοί νόμοι που εξέδωσε ο Ιουστινιανός στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του και σχεδόν όλοι μετά το 534, δηλαδή οι Νεαρές του, έχουν διατυπωθεί σε ελληνική γλώσσα. Αυτό όμως δεν έλυσε το πρόβλημα, γιατί στην κωδικοποίηση αφέθηκαν τα κείμενα στην αυθεντική γλώσσα, τη λατινική.

Η λύση αναζητήθηκε στη διαδικασία της κατάρτισης των νομικών. Με νόμο του 533 αναμορφώθηκε το πρόγραμμα σπουδών στις δύο νομικές σχολές της Κωνσταντινούπολης και της Βηρυτού και η διδασκαλία του δικαίου ανατέθηκε στους *αντικλήσορες* (*antecessores* – όρος δανεισμένος από τη στρατιωτική ορολογία που σήμαινε τον ανιχνευτή). Ο κύκλος των σπουδών κάλυπτε πέντε διδακτικά έτη. Το πρώτο έτος ήταν αφιερωμένο στη διδασκαλία των Εισηγήσεων, τα τρία επόμενα στον Πανδέκτη και το τελευταίο στον Κώδικα. Οι αντικλήσορες, ακολουθώντας μια ορισμένη μέθοδο, μεταγλώττιζαν στις παραδόσεις προς τους ελληνόφωνους φοιτητές (αντίστοιχες παραδόσεις γίνονταν και για τους λίγους λατινόφωνους φοιτητές, όταν επρόκειτο για ερμηνεία ελληνικών κειμένων, π.χ. Νεαρών) το λατινικό της κωδικοποίησης.

Η εργασία πραγματοποιούταν σε τρία στάδια: Το πρώτο (*προθωωρία*) περιλάμβανε μία

Ο αυτοκράτορας Ιουστίνος Β΄ (565-610) στον εμπροσθότυπο

μάλλον εκτενή εισαγωγή στο λατινικό κείμενο. Το δεύτερο στάδιο συνίστατο στην κατά λέξη μετάφραση (*κατά πόδα*) που επιχειρούσαν οι φοιτητές με τη βοήθεια του καθηγητή. Το τρίτο, τέλος, στάδιο (*παραγραφαί*) εντοπιζόταν στον σχολιασμό του κειμένου. Κάποτε γίνονταν και παραπομπές με συνοπτική παράθεση συναφών διατάξεων. Ειδική μορφή παραπομπών ήταν τα *παράτιτλα*, δηλαδή παράλληλα χωρία από το ίδιο συνήθως κείμενο. Οι αντικήνορες δεν άφησαν κατά βάση γραπτό έργο, γιατί περιοριζόταν στην προφορική διδασκαλία, από την οποία έχουν περισωθεί αποσπάσματα μέσω των σημειώσεων των φοιτητών τους. Με το τέλος της ιουστινιάνειας εποχής τη θέση των αντικηνοσώρων στη διαδικασία της εκπαίδευσης των νομικών παίρνουν οι *σχολαστικοί*, δηλαδή νομικοί με ιδιαίτερη επίδοση στη ρητορική και συναφή επαγγελματική απασχόληση, αντίστοιχη με εκείνη των σημερινών δικηγόρων. Η απασχόλησή τους αυτή επέδρασε στον τρόπο της διδασκαλίας τους, στην οποία έδωσαν περισσότερο πρακτικό προσανατολισμό.

Η συμβολή των αντικηνοσώρων και όλων γενικότερα των νομικών της πρώιμης περιόδου στη διαμόρφωση και σταθεροποίηση της ελληνικής νομικής ορολογίας είναι ασφαλώς μεγάλη. Όπως όμως προκύπτει από τα οικεία κείμενα, χρησιμοποιήθηκαν για την απόδοση των εννοιών του ρωμαϊκού δικαίου σε μεγάλη κλίμακα όροι λατινικής προέλευσης. Η αιτία είναι προφανής: δεν ήταν δυνατόν να βρεθούν πάντοτε, για λόγους είτε γραμματικούς είτε –κυρίως– εννοιολογικούς, απολύτως αντίστοιχοι ελληνικοί όροι. Έτσι θυσιάστηκε η γλωσσική ομοιομορφία στον βωμό της σαφήνειας των νομικών κειμένων.

Το προσωπικό δίκαιο του γάμου

Στα πλαίσια του ενδιαφέροντος της Εκκλησίας για τη διαμόρφωση των κοινωνικών δομών τα συλλογικά της όργανα (σύνοδοι) αλλά και μεμονωμένοι συγγραφείς (κατεξοχήν ο Μ. Βασίλειος) ασχολήθηκαν από νωρίς με τον θεσμό του γάμου από όλες τις δυνατές απόψεις. Ως προς τις προϋποθέσεις του γάμου, η ιουστινιάνεια κωδικοποίηση δεν απομακρύνθηκε από το ρωμαϊκό δίκαιο των αμέσως προηγούμενων αιώνων. Για την έγκυρη σύναψη γάμου απαιτούνταν (Εισηγήσεις 1.10): α) νόμιμη ηλικία, δηλαδή η συμπλήρωση του 12ου έτους για τα κορίτσια και του 14ου έτους για τα αγόρια, β) η συναίνεση των μελλονύμφων, γ) αν αυτοί τελούσαν υπό πατρική

Τμήμα παπύρου (436-450)
με διάταγμα του αυτοκράτορα

εξουσία (υπεξούσιοι), η συναίνεση του φορέα της εξουσίας αυτής και δ) η τήρηση του νόμιμου τύπου, όπου αυτός ήταν αναγκαίος.

Οι αρνητικές προϋποθέσεις (κωλύματα) αντιμετωπιζόνταν (Εισηγήσεις 1.10, 3.2, 3.6) κατά περίπτωση. Σε γενικές γραμμές κωλυόταν ο γάμος συγγενών εξ αίματος σε ευθεία γραμμή απεριορίστως και προς τα πλάγια σε ισοσκελή με γραμμή μέχρι και τον 2ο βαθμό (δηλαδή ο γάμος δύο αδελφών), ενώ σε ανισοσκελή γραμμή μέχρι και τον 4ο (π.χ. ο γάμος θείου με την ανιψιά ή με την κόρη της). Στη σχέση καθενός συζύγου με τους εξ αίματος συγγενείς του άλλου (αγχιστεία) περιοριζόνταν τα κωλύματα σε συγκεκριμένες ενώσεις που ρητώς ανέφερε ο νόμος (π.χ. κωλυόταν ο γάμος πατριού/μητριάς και προγονής/προγονού ή πεθερού/πεθεράς και νύφης/γαμπρού. Ευρύτερο ήταν το φάσμα των κωλυμάτων που προέβλεπαν οι κανόνες της Εκκλησίας. Ειδικότερα οι κανόνες 23 και 87 του Μ. Βασιλείου καθιέρωσαν κωλύματα και λόγω της σχέσης ανάμεσα στους συγγενείς εξ αίματος του ενός συζύγου με εκείνους του άλλου (οιονεί αγχιστεία). Έτσι κωλυόταν ο γάμος δύο αδελφών με δύο αδελφές. Τα κωλύματα ωστόσο του κανονικού δικαίου υιοθετήθηκαν από το πολιτειακό δίκαιο πολύ αργότερα (8ος αιώνας). Κώλυμα γάμου προκαλούσε εκτός από τη σαρκική συγγένεια και η πνευματική. Στο ιουστινιάνειο δίκαιο απαγορευόταν μόνο ο γάμος αναδόχου και αναδεκτής. Γαμικά κωλύματα όμως παρήγαν (διπνεκώς ή επί ορισμένο χρόνο) και άλλες αιτίες, όπως η τεχνητή συγγένεια δημόσιας διοίκησης σε επαρχία, η διαφορά θρησκευμάτων ακόμη και η τέλεση ορισμένων αξιόποινων πράξεων (μοιχείας, αρπαγής). Τέλος, απαγορευόταν απολύτως η τέλεση γάμου μετά τη χειροτονία ή τη μοναχική κουρά.

Συστατικό στοιχείο του γάμου ήταν κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο η «γαμική διάθεση», δηλαδή η βούληση δύο προσώπων να συνάψουν γάμο. Δεν ήταν ωστόσο πάντοτε εύκολο να διαγνωσθεί, αν συνέτρεχε αυτή η βούληση, γιατί μετά την κατάργηση των παλαιών ρωμαϊκών τύπων για τη σύναψη του γάμου, υπήρχε ο κίνδυνος σύγχυσης με την παλλακεία. Για την απόδειξη και μόνο της σύναψης του γάμου προέβλεπε το ιουστινιάνειο δίκαιο την κατάρτιση προικικών συμβολαίων ή τη δήλωση της βούλησης ενώπιον του εκδίκου της Εκκλησίας και μαρτύρων. Μόνο για εκείνους από τους ανώτατους αξιωματούχους που έφεραν τον τίτλο του *ιλλουστρίου* τα προικία συμβόλαια αποτελούσαν συντακτικό τύπο.

Χρυσό δαχτυλίδι γάμου του 6ου αιώνα (Μουσείο Κανελλοπού-

Ο θάνατος ενός από τους συζύγους καθώς και η οριστική απώλεια της ελευθερίας επέφεραν τη λύση του γάμου στο ρωμαϊκό δίκαιο. Το ίδιο ίσχυσε και στο βυζαντινό δίκαιο με εξαίρεση την υποδούλωση λόγω καταδίκης που καταργήθηκε υπό την επίδραση της χριστιανικής διδασκαλίας από τον Ιουστινιανό. Ιδιαίτερη σημασία αποδόθηκε στη ρύθμιση της τύχης του γάμου στρατιωτικών που εξαφανίζονταν σε καιρό πολέμου. Η λύση του γάμου τους εξαρτήθηκε από ένορκες βεβαιώσεις των διοικητών των οικείων μονάδων. Μετά την πάροδο έτους μπορούσε η γυναίκα να συνάψει νέο γάμο. Αν ωστόσο επανεμφανιζόταν ο υποτιθέμενος νεκρός, είχε το δικαίωμα να αναλάβει τη γυναίκα του, συνεχίζοντας την έγγαμη συμβίωση μαζί της, και ο νέος που στο μεταξύ είχε τυχόν συναφθεί ακυρωνόταν.

Η αρχικά απόλυτη ελευθερία που επέτρεπε τη μονομερή λύση του γάμου άρχισε να υποβάλλεται σε σοβαρούς περιορισμούς από τους χριστιανούς αυτοκράτορες, που υπέστησαν την επίδραση της ευαγγελικής αρχής για το κατ' εξαίρεση μόνο διαλυτό του γάμου. Μετά τις αλληπάλληλες ρυθμίσεις των προκατόχων του αλλά και δικές του, κατέληξε ο Ιουστινιανός το 542 στη Νεαρά 117, στην οποία απαριθμούνται περιοριστικώς οι λόγοι διαζυγίου. Υπέρ του μεν συζύγου προβλέπονται: α) έγκλημα εσχάτης προδοσίας που γνώριζε η γυναίκα και δεν κατήγγειλε, β) καταδίκη για μοιχεία, γ) άμεση ή έμμεση επιβουλή της ζωής του άνδρα και δ) ηθικώς ύποπτες πράξεις (π.χ. διανυκτέρευση εκτός της συζυγικής στέγης) παρά τη θέληση του συζύγου, ενώ υπέρ της συζύγου: α) συμμετοχή του άνδρα στη διάπραξη εσχάτης προδοσίας, β) άμεση ή έμμεση επιβουλή της ζωής της γυναίκας, γ) προσβολή της ηθικής προσωπικότητας (π.χ. συκοφαντική κατηγορία για μοιχεία) και δ) μόνιμες εξωσυζυγικές σχέσεις του συζύγου. Εκτός από τους υπαίτιους αυτούς λόγους διαζυγίου δέχθηκε ο Ιουστινιανός και άλλους τρεις ανυπαίτους: α) ανικανότητα του άνδρα για συνουσία που προϋπήρχε του γάμου, β) επιλογή του μοναχικού βίου, είτε από κοινού είτε μονομερώς και γ) αιχμαλωσία που έχει διαρκέσει τουλάχιστον πέντε χρόνια μετά την τελευταία είδηση, ότι ο αιχμάλωτος ζει.

Στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του δεν απομακρύνθηκε ο Ιουστινιανός από την αρχή ότι ο γάμος είναι ελεύθερα διαλυτός με κοινή συναίνεση των συζύγων. Το 541 όμως, μάλλον υπό τον πίεση της Εκκλησίας, απαγόρευσε τη συναινετική λύση του γάμου. Σε πρώτη φάση οι κυρώσεις ήταν μόνο περιουσιακές, αργότερα όμως επέβαλε τον

Επιτύμβιο μνημείο με επιγραφή που αναφέρεται στον θάνατο

εγκλεισμό των υπαιτίων σε μοναστήρι, οπότε αποκλειόταν η σύναψη νέου γάμου. Η αυστηρή αυτή ρύθμιση δεν διήρκεσε ωστόσο πολύ. Λίγο μετά την άνοδό του στον θρόνο ο Ιουστινιανός Β΄, ίσως υπό την πίεση της κοινής γνώμης, επέτρεψε και πάλι το συναινετικό διαζύγιο (566), με την αιτιολογία ότι η απόφαση των συζύγων να διαζευχθούν οφείλεται στην επέμβαση «σκαιού δαίμονος» που τους προκάλεσε «αδι-άλλακτον μίσος».

Οι περιουσιακές σχέσεις των συζύγων

Ο Ιουστινιανός επέφερε ριζικές αλλαγές στις ρυθμίσεις που ίσχυαν στο ρωμαϊκό δίκαιο ως προς την προίκα. Ο άνδρας έπαισε να είναι κύριος της προίκας και τόσο αυτός όσο και οι κληρονόμοι του ευθύνονται σε απόδοσή της. Απαγόρευσε γενικώς την απαλλοτρίωση των προικίων ακινήτων και χορήγησε στη γυναίκα ειδική αγωγή για τη διεκδίκησή τους στα χέρια τρίτων. Στο ιουστινιάνειο δίκαιο είχε αρχικά η γυναίκα νόμιμη προνομιούχο υποθήκη σε κάθε περιουσιακό στοιχείο του συζύγου που μετατράπηκε αργότερα σε γενική υποθήκη σε ολόκληρη την περιουσία του άνδρα που προηγούνταν και αυτών ακόμη των υποθηκών, οι οποίες είχαν συσταθεί πριν από τον γάμο.

Η δωρεά που ο άνδρας παρέχει στη γυναίκα με την ευκαιρία του γάμου (πρόγαμος δωρεά), θεσμός άγνωστος στο ρωμαϊκό δίκαιο, εμφανίζεται τον 4ο αιώνα. Ύστερα από πολλές διακυμάνσεις υποβάλλεται από τον Ιουστινιανό στην ακόλουθη ρύθμιση. Αν συσταθεί προίκα, είναι υποχρεωτική η σύσταση και ισόποσης προγαμιαίας δωρεάς. Σε περίπτωση λύσης του γάμου με τον θάνατο ενός από τους συζύγους, η μεν προίκα αποδίδεται στη γυναίκα, στον πατέρα ή στους κληρονόμους της, ενώ η πρόγαμος δωρεά στον άνδρα ή στους κληρονόμους του.

Το ιουστινιάνειο σύστημα της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής

Παρά το γεγονός ότι στην περίοδο της δεσποτείας ευνοήθηκε με διάφορα νομοθετικά μέτρα η διαδοχή των εξ αίματος συγγενών που μέχρι ενός σημείου εξομοιώθηκαν με τους συγγενείς εξ αρρενογονίας, η αρχή της διαδοχής των εξ αρρενογονίας συγγενών εξακολούθησε να ισχύει μέχρι την εποχή του Ιουστινιανού, οπότε τροποποιήθηκε ριζικά με τις Νεαρές 118 και 127. Κατά το νέο σύστημα, που είναι προφανές πως ευνοεί

Χρυσή γαμήλια ζώνη κατά το τέλος του 6ου αιώνα (Μουσείο

τις νεότερες ηλικίες, διακρίνονται τέσσερις τάξεις κληρονόμων. Κάθε τάξη αποκλείει την επόμενη και μέσα σε κάθε τάξη οι πλησιέστεροι συγγενείς αποκλείουν τους απώτερους· έτσι η κληρονομία επάγεται από τάξη σε τάξη και από βαθμό σε βαθμό.

Στην πρώτη τάξη καλούνται όλοι οι κατιόντες ανεξαρτήτως φύλου, είτε τελούν υπό πατρική εξουσία είτε όχι. Αν συντρέχουν κατιόντες του ίδιου βαθμού, η διανομή γίνεται κατά κεφαλές· σε διαφορετικούς βαθμούς, αν οι κληρονόμοι ανήκουν σε διαφορετικές ρίζες, η διανομή γίνεται κατά ρίζες. Στη δεύτερη τάξη καλούνται οι ανιόντες και τα αμφιθαλή αδέρφια (ή, αν έχουν προαποβιώσει, τα παιδιά τους). Αν συντρέχουν μόνον ανιόντες, διαιρείται η περιουσία σε δύο μέρη, της πατρικής και της μητρικής γραμμής, και μέσα σε κάθε γραμμή η διανομή γίνεται κατά κεφαλές. Σε συνδρομή ανιόντων και αδελφών η διανομή γίνεται πάλι κατά κεφαλές. Στην τρίτη τάξη καλούνται τα ετεροθαλή αδέρφια και στην τέταρτη οι υπόλοιποι εκ πλαγίου συγγενείς. Ο επιζών σύζυγος δεν περιλαμβάνόταν στους εξ αδιαθέτου κληρονόμους. Για την άπορη χήρα όμως θεσπίστηκε με την ίδια Νεαρά 117 δικαίωμα νόμιμης μοίρας που αντιστοιχούσε σε κληρονομικό μερίδιο παιδιού (ή στο ένα τέταρτο της κληρονομιάς, ανάλογα με τον αριθμό των παιδιών). Από τους εξ αδιαθέτου κληρονόμους αναγκαίοι ήταν μόνο οι ανιόντες και οι κατιόντες. Οι λόγοι αποκλήρωσης, με τις διάφορες περιπτώσεις αχαριστίας στο επίκεντρο αλλά και προφανή επίδραση της Εκκλησίας, απαριθμούνται περιοριστικώς, χωριστά για τους γονείς και τα τέκνα, στη Νεαρά 115.

Το δημόσιο δίκαιο κατά την Πρωτοβυζαντινή περίοδο

Στο μεταίχμιο ρητορικής και δημοσίου δικαίου, επειδή αποτελούν εκδήλωση της προσπάθειας να καθοριστούν ένα πλαίσιο κανόνων συμπεριφοράς με αποδέκτη τον φορέα την ανώτατη εξουσία μέσα στο κράτος, δηλαδή τον αυτοκράτορα, βρίσκονται τα «κάτοπτρα ηγεμόνος». Με την έκφραση αυτή αποδίδεται όρος που εμφανίστηκε πολύ αργότερα στη Δύση (*Furstenspiegel*) και έχει επικρατήσει στη διεθνή βιβλιογραφία. Οι συγγραφείς αυτών των κειμένων παρέχουν συνήθως μια γενική εικόνα των αρετών του ηγεμόνα και με αυτή την αφορμή κάνουν υποδείξεις, είτε αορίστως, είτε απευθυνόμενοι σε συγκεκριμένο πρόσωπο, ως προς τις αρχές που οφείλουν να γίνονται σεβαστές κατά τη διαχείριση της δημόσιας διοίκησης. Επομένως δεν πρέπει να συγχέονται τα *κάτοπτρα* με την εγκωμιαστική φιλολογία, που εξυπηρετεί απλώς την

Ο Ιουστινιανός επέφερε αλλαγές στις ρυθμίσεις σχετικά με

Παράσταση ανοικοδόμησης πόλης· μικρογραφία χειρογρά-

αυτοκρατορική ιδεολογία, χρησιμοποιώντας δεδομένα κλισέ.

Πρώτο κείμενο αυτής της κατηγορίας στο πρώιμο Βυζάντιο θεωρείται ο *Λόγος περί βασιλείας* που εκφώνησε το 399 μπροστά στον αυτοκράτορα Αρκάδιο ο Συνέσιος ο Κυρηνάιος (αργότερα επίσκοπος Πτολεμαίδας). Στον λόγο αυτό γίνεται σαφής αντιπαράθεση του βασιλέα προς τον τύραννο με στόχο να διακριθούν ως συστήματα διακυβέρνησης η Βασιλεία από την τυραννίδα. Στις πρώτες δεκαετίες του δού αιώνα έζησε ο διάκονος Αγαππτός που αφιέρωσε στον Ιουστινιανό Α', λίγο μετά την άνοδό του στον θρόνο, την *Έκθεσιν κεφαλαίων παραινετικών*. Στο έργο αυτό, που χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα κατά τους επόμενους αιώνες ακόμη και για σκοπούς διδακτικών, συνδύασε ο Αγαππτός σε 72 κεφάλαια υλικό από την αρχαιοελληνική γραμματεία με στοιχεία χριστιανικά για να περιγράψει τον ιδεώδη ηγεμόνα.

Στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς των ηγεμόνων συνέβαλλαν, με έμμεσο βέβαιο τρόπο, και τα διάφορα κείμενα, φιλολογικά ή μη, με τα οποία ασκούνταν κριτική σε βάρος τους. Το πιο χαρακτηριστικό δείγμα από τα έργα αυτής της κατηγορίας είναι τα *Ανέκδοτα* του ιστορικού της ιουστινιανείας εποχής Προκοπίου που βρithουν από νομικές πληροφορίες σχετικά με την οργάνωση του δημόσιου βίου.

Στη διοικητική επιστήμη και στη δομή της δημόσιας διοίκησης είναι αφιερωμένο το έργο του Ιωάννη Λυδού *Περί αρχών της Ρωμαίων πολιτείας* (με πιθανό χρόνο ολοκλήρωσης το 552), που στηρίζεται στις εμπειρίες του συγγραφέα από τη μακρά θητεία του στη δημόσια υπηρεσία. Στο δημόσιο δίκαιο εντάσσεται από την *Ιστορία* του Μενάνδρου Προτήκτορος το τμήμα που αναφέρεται στη διαδικασία κύρωσης της συνθήκης ανάμεσα στο Βυζάντιο και στο περσικό κράτος (561). Σημαντική πηγή για το δημόσιο διεθνές δίκαιο εκείνων των χρόνων είναι και οι διάφορες εκθέσεις διπλωματικών αποστολών, όπως π.χ. του Πέτρου Πατρικίου και του Νόνουσου. Πολιτειολογικό εξάλλου περιεχόμενο έχει το έργο του ίδιου Πέτρου Πατρικίου *Περί πολιτική καταστάσεως*, που γράφτηκε μεταξύ 540-565 στη διάρκεια της θητείας του συγγραφέα ως μαγίστρου των θείων οφικίων (*magister officiorum*, με αρμοδιότητες κατά περιόδους σημερινού πρωθυπουργού). Στον ίδιο αποδόθηκε παλαιότερα και το *Περί πολιτικής επιστήμης*, αλλά η πατρότητα αυτή απορρίπτεται σχεδόν ομόφωνα. Πρόκειται για κείμενο που μάλλον συντάχθηκε μεταξύ 507-535.

Στην αρχή της βασιλείας του Ιουστινιανού (καταβάλλεται προσπάθεια για ακριβή

Σημαντική ήταν η επίδραση του Μεγάλου Βασιλείου στη βελτί-

χρονολόγηση μεταξύ 531-3) τοποθετείται μια συλλογή οικοδομικών και πολεοδομικών διατάξεων, συντάκτης της οποίας φέρεται ο αρχιτέκτονας Ιουλιανός από την Ασκάλωνα της Παλαιστίνης. Το κείμενο αυτό εντάχθηκε πολύ αργότερα (στον 10ο και στον 4ο αιώνα) στη χειρόγραφη παράδοση άλλων νομικών έργων.

Το ποινικό δίκαιο

Ως προς την αντεγκληματική πολιτική που ακολούθησαν οι πρώτοι χριστιανοί αυτοκράτορες παρατηρείται σημαντική επίταση της αυστηρότητας κατά την ποινική μεταχείριση των εγκληματιών που δεν συμβιβάζεται με την επείκεια και τη φιλανθρωπία που διδάσκει ο χριστιανισμός. Και ναι μεν επί Μ. Κωνσταντίνου καταργήθηκε για ευνόπτους λόγους η όχι σπάνια στο ρωμαϊκό δίκαιο ποινή της σταύρωσης, κατά τα λοιπά όμως θεσπίστηκαν φρικιαστικές ποινές. Μια πιθανή εξήγηση αυτού του φαινομένου είναι ότι η σκληρύνηση της στάσης του ποινικού νομοθέτη ίσως οφείλεται σε επηρεασμό από χριστιανούς συγγραφείς των πρώτων αιώνων που θεωρούσαν τους νόμους των ανθρώπων περιττούς. Επομένως ορισμένες σοβαρές εγκληματικές πράξεις, όπως οι στρεφόμενες κατά της ζωής που είναι θείο δώρο, αξιολογήθηκαν ως προσβολή του «θείου Νόμου» και η ποινή δηλώνει την ιδιαίτερη ηθική απαξία της πράξης.

Με μοναδική εξαίρεση έναν νόμο του 534 (Κωδ. 1.3.55), όπου εμφανίζεται σε σχέση με τον σκοπό της ποινής η ιδέα της γενικής πρόληψης, κατά τα λοιπά δεν θίγεται το ζήτημα αυτό στην κοσμική νομοθεσία των πρωτοβυζαντινών χρόνων, κάτι που σημαίνει ότι η ποινή διατηρεί τον χαρακτήρα της πράξης ανταπόδοσης για την αποκατάσταση της έννομης τάξης που είχε διαταραχθεί. Αντιθέτως, ήδη από τον 4ο αιώνα, λαμβάνει θέση στο θέμα αυτό ένας γνωστός εκκλησιαστικός συγγραφέας και έγκριτος νομικός της εποχής του: ο επίσκοπος Καισαρείας Βασίλειος. Αντιμετωπίζοντας τον σκοπό της ποινής στη συνολική του διάσταση, δηλαδή στον χώρο τόσο της πολιτείας όσο και της Εκκλησίας, αποκρούει τον ανταποδοτικό της χαρακτήρα (εφόσον, όπως γράφει, δεν έχει επινοηθεί τρόπος, ώστε να εξαλείφονται τα γεγονότα) και τονίζει την αξία της κυρίως ως μέσου για τη βελτίωση των παραβατών του νόμου.

Τα όργανα απονομής της δικαιοσύνης

Στην κορυφή της δικαιοσύνης βρισκόταν ήδη από την εποχή της ηγεμονίας ο αυτο-

κράτορας, δοθέντος ότι ήταν επικεφαλής όλου του κρατικού μηχανισμού. Καταρχήν δικάζε ο ίδιος σε δεύτερο ή σε τρίτο βαθμό, υπήρχε όμως δυνατότητα να αχθεί μια υπόθεση απευθείας ενώπιόν του με ορισμένες διαδικασίες (δέσεις, ικεσία). Σε θέματα δικαιοσύνης, συμπεριλαμβανομένης και της απονομής της, επικουρούσε τον αυτοκράτορα –ενόσω υπήρχε αυτό το αξίωμα– ο κοιαίστωρ του ιερού παλατίου.

Από την εγκατάσταση της πρωτεύουσας του κράτους στην Κωνσταντινούπολη ανέτα-τη δικαστική αρχή είναι ο ανθύπατος (*proconsul*). Λίγο μετά τα μέσα του 4ου αιώνα ο φορέας αυτού του αξιώματος έχει τον τίτλο του επάρχου της πόλεως (*praefectus urbi*) με δικαιοδοσία που κάλυπτε όλες τις ιδιωτικές διαφορές. Στη νέα πρωτεύουσα δικάζουν επίσης οι πραιῳρες (αρχικά δύο, αργότερα σε κυμαινόμενο κατά περιόδους αριθμό) με ανάλογες αρμοδιότητες προς τους φορείς του αντίστοιχου αξιώματος στη Ρώμη. Δικαστική εξουσία με μεταβίβαση αρμοδιότητας ασκούσε και ο νυκτέπαρχος (*praefectus vigilum*). Με τη Νεαρά 80 δημιουργούσε το 539 ο Ιουστινιανός Α' ένα νέο αξίωμα, τον *quaesitor*, στον οποίο ανέθεσε δικαστικά καθήκοντα ως προς τους παρεπιδημούντες στην πρωτεύουσα ξένους, ανεξάρτητα από την ιδιότητά τους. Ο έπαρχος της πόλης, επικουρούμενος από τον νυκτέπαρχο, είναι αρμόδιος για την εκδίκαση και των ποινικών υποθέσεων. Το 535 ίδρυσε ο Ιουστινιανός με τη Νεαρά 13 το αξίωμα του πραιῳρος των δήμων, ιεραρχικά υποδεέστερου από τον έπαρχο της πόλης, που απορρόφησε τον νυκτέπαρχο. Έτσι έχουν τελικώς την ποινική δικαιοδοσία στα χέρια τους ο έπαρχος, ο πραιῳρ των δήμων και ο *quaesitor*. Δικαστική εξουσία για τη βεβαίωση του κύρους ορισμένων πράξεων (εκούσια δικαιοδοσία) ασκούσαν κυρίως οι πραιῳρες, ο μάγιστρος του κήνσου (*magister census*) και, μετά την εγκαθίδρυσή τους επί Ιουστινιανού οι έκδοκοι (*defensores*) των πόλεων. Όλοι οι παραπάνω αξιωματούχοι που παράλληλα προς τα διοικητικά τους καθήκοντα απένεμαν και δικαιοσύνη –η διάκριση των εξουσιών ήταν άγνωστη στο Βυζάντιο– δεν είχαν υποχρεωτικώς νομικές γνώσεις. Στα δικαστήρια μετείχαν όμως και νομικοί ως πάρεδροι (σύμπονοι), που λειτουργούσαν ως σύμβουλοι των υπό στενή έννοια δικαστών. Προσπάθεια να στελεχωσει τα δικαστήρια της πρωτεύουσας με νομικούς έκανε ο Ιουστινιανός, δι-ορίζοντας με τη Νεαρά 82 (539) δώδεκα δικαστές με γενική αρμοδιότητα, από τους οποίους επτά προέρχονταν από μητρώα των συνηγόρων.

Εκτός Κωνσταντινούπολης τα όργανα απονομής της δικαιοσύνης και οι διάφοροι βαθ-

μοί δικαιοδοσίας προσδιορίστηκαν με βάση τη διοικητική διάρθρωση του κράτους σε επαρχίες, διοικήσεις και υπαρχίες (*praefecturae praetorio*). Σε πρώτο βαθμό δικάζαν οι διοικητές των επαρχιών και σε δεύτερο εκείνοι των διοικήσεων (βικάριοι) ή των υπαρχιών (έπαρχοι πραιτωρίων). Μόνο των βικαρίων προσβάλλονταν οι αποφάσεις ενώπιον του αυτοκράτορα, όχι όμως και των επάρχων πραιτωρίων. Κατά την εκδίκαση ενδίκων μέσων μπορούσε να αναπληρωθεί ο αυτοκράτορας από τον έπαρχο πραιτωρίων της Ανατολής, που έδρευε στην πρωτεύουσα, ή τον κοιαιίστωρα του ιερού παλατίου. Παράλληλα ασκούσαν δικαστικά καθήκοντα τόσο σε πολιτικές όσο και σε ποινικές υποθέσεις και άλλοι κρατικοί αξιωματούχοι είτε αυτοτελώς είτε ύστερα από εξουσιοδότηση με βάση ειδικές διατάξεις. Ειδική δικαιοδοσία ασκούσαν και διάφορα όργανα λόγω της σχέσης ορισμένων προσώπων ή ορισμένων διαφορών με τον κύκλο αρμοδιοτήτων τους ή λόγω διαφορών προνομίων (π.χ. συγκλητικοί, στρατιωτικοί, κληρικοί).

Κατά την πρώιμη περίοδο σημαντική υπήρξε η συμβολή των επισκόπων στην απονομή της πολιτικής δικαιοσύνης. Από τον Μ. Κωνσταντίνο καθιερώθηκε με τον θεσμό της επισκοπικής δικαιοδοσίας (*audientia episcopalis*) η δυνατότητα να επιλαμβάνονται τα επισκοπικά δικαστήρια της εκδίκασης ιδιωτικών διαφορών. Ως προς το αν επρόκειτο για δικαιοδοσία κατά νομική ακριβολογία, η επικρατούσα γνώμη δέχεται διαιτητικό χαρακτήρα. Περαιτέρω θεσπίστηκε από τον Ιουστινιανό με τη Νεαρά 86 (539) η εποπτεία του επισκόπου επί των πολιτειακών δικαστηρίων κατά την απονομή της πολιτικής και της ποινικής δικαιοσύνης που έφθανε μέχρι τη σύμπραξη με τον κοσμικό δικαστή, αν οι διάδικοι αμφισβητούσαν την αμεροληψία του τελευταίου.

Η απονομή δικαίου στις επαρχίες υπαγόταν στη δικαιοδοσία των